Remonstranten Rotterdam

Kerkdienst 4 juli 2021 in de Remonstrantse Kerk in Rotterdam.

Thema Hemelvaart: ‘Rilke en Gods aanwezigheid?’

Voorganger: dr. Koen Holtzapffel
Organist: Jos van der Kooy

Overdenking:
Rilke in het kader van een zondagse kerkdienst, het zal zeker bij vrijzinnige kerken wel eens vaker zijn gebeurd. Want Rilke is zowel vrijzinnig als kunstzinnig, ook in zijn geloofsbeleving. En van die combinatie houden remonstranten: vrijzinnig en kunstzinnig. Ik wil u vanmorgen iets vertellen over mijn persoonlijke kennismaking met Rilke, iets over Rilkes leven, en ten slotte over Rilkes geloofsleven en Godsbeleving. Daarbij heb ik me laten inspireren door het mooie nieuwe boek van Jan Oegema, letterkundige en hovenier, met als titel Rilke en de wijsheid. De kunstenaar als leraar.

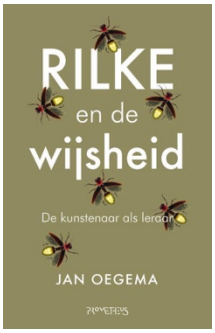

Oegema typeert Rilke als een spiritueel leraar die altijd op zoek is naar wijsheid, diep inzicht in de wereld en in onszelf. Een goede leraar ontdekt die wijsheid niet alleen maar bezit ook het vermogen om die wijsheid in een eigen persoonlijke taal te verwoorden en door te geven. Op die manier inspireert en stimuleert Rilke mensen op zoek naar wijsheid nog steeds. Waarbij Oegema onderstreept dat Rilke, net als elke leraar, ook zelf leerling was en bleef, tot het eind van zijn leven. Bij een goede leraar houden het leraar en leerling zijn elkaar in evenwicht. Soms had ook Rilke moeite dat evenwicht te bewaren. Genoeg nu over het boek van Oegema, mocht u zich echt in Rilke willen verdiepen, dan is dit boek een prima introductie.

Voor ik nu iets over Rilkes leven zeg, eerst een persoonlijke noot: hoe kwam ik met Rilke in aanraking? Met een moeder die lerares Duits was moest dat natuurlijk wel een keer gebeuren. Al was het maar omdat Rilkes boeken thuis in de boekenkast stonden. Maar als je moeder iets mooi vindt hoef jij dat als kind natuurlijk nog niet mooi te vinden. Integendeel.

De eerste keer dat ik echt iets van Rilke las, was op de middelbare school bij het vak Duits. Een gedicht dat elke middelbare scholier met Duits in het pakket heeft moeten lezen: Rilkes prachtige gedicht over een panter, in een kooi in een dierentuin in Parijs. Ik lees het voor:

De Panter (vertaling: Verstegen)

Zijn blik is van het langsgaan van de stangen
zo moe geworden dat hij niets meer ziet.
Wel duizend stangen houden hem gevangen
en meer dan duizend stangen is er niet.

De zachtheid van zijn lenig sterke pas,
die steeds de allerkleinste ring bestrijkt,
is als een dans van kracht rondom een as,
waarin een machtig willen is verstijfd.

Niet vaak meer trekt het scherm voor zijn pupillen
geluidloos op. Dan gaat een beeld erdoor naar binnen,
glijdt door het van spanning stille lijf
naar zijn hart en gaat teloor.

Ook wie niet van gedichten houdt moet die panter voor ogen zien. Oegema vertelt er de volgende anekdote bij: Rilke zou het gedicht kort na zijn eerste bepalende ontmoeting met de Franse beeldhouwer Rodin hebben geschreven. Rilke en Rodin hadden samen gediscussieerd over inspiratie. Rilke beweerde dat zonder voorafgaande inspiratie geen enkel gedicht aan het papier kan worden toevertrouwd. Rodin moet lachen om die uitspraak en is het er totaal niet mee eens. Hij zegt tegen Rilke: ga nou maar eens naar een dierentuin, kies daar een dier uit, en kijk dat dier net zo lang en indringend aan, totdat je het kunt beschrijven. Ga niet zitten wachten op inspiratie maar kijk heel goed en ga aan het werk. Zo ontstond De Panter.

Later, bij en na de studie theologie kwam ik op andere manier met Rilkes werk in aanraking. Met name met zijn gedachten over God. Die vond en vind ik fascinerend en ook inspirerend. We hoorden er al iets van in het korte fragment dat ik voorlas. God is voor Rilke ver weg én heel nabij, in en om ons heen. God is een vraag, een geheimenis, een mysterie. God is niet te verwoorden en toch zoekt de kunstenaar altijd weer woorden om het onuitsprekelijke te verwoorden. Ik kom er straks op terug.

Overigens, toen mijn moeder overleed, sierde een gedicht van Rilke de rouwkaart. Een prachtig gedicht over de herfst die onomkeerbaar komt na een geweldige zomer:

Herr: es ist Zeit. Der Sommer war sehr gross.
Leg deinen Schatten auf die Sonnenuhren,
Und auf den Fluren lass die Winde los.

Goed gemeente, na deze persoonlijke noot nu heel kort iets over Rilkes leven.

Rilke is vaak getypeerd als een zoekende ziel die in 1875 in Praag werd geboren. Vader stond voor een strenge gedisciplineerde levenshouding, hij zag zijn zoon het liefst militair worden. Moeder stond voor het dromerige in het leven, het gevoelige en het religieuze. Het waren twee werelden die Rilke maar moeilijk in zichzelf kon verenigen. In München, begin jaren 20, schrijft hij zijn eerste romantische gedichten en verhalen die in de smaak vallen. In literaire kringen ontmoet hij vervolgens Lou Andreas Salomé, een onconventionele, fascinerende persoonlijkheid. Deze Lou Salomé is heel belangrijk voor de ontwikkeling van zijn Godsbesef. Ze neemt hem mee naar haar geboorteland Rusland. Die reis in 1899 is als een openbaring voor Rilke.

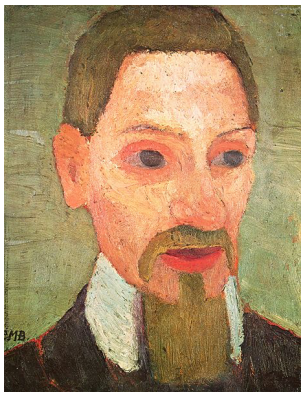

Na Lou Salomé volgen nog vele andere vrouwen in Rilkes leven. Het zijn meestal kortstondige romances en geschikt voor het huwelijk is Rilke zeker niet. Een keer trouwt hij, met de kunstenares Clara Westhoff, behorend tot de kunstenaarskolonie te Worpswede bij Bremen. Ook de tegenwoordig beroemde Paula Modersohn Becker hoort tot die kolonie en zij maakt een mooi portret van Rilke. Maar na een jaar of twee houdt Rilke het huwelijksleven in de kunstenaarskolonie voor gezien, verlaat vrouw en kind en reist naar Parijs. Daar, in 1902, ontmoet hij de door hem diep bewonderde Rodin, over wie hij een boek wil schrijven. Geïnspireerd door Rodin gaat Rilke anders naar de wereld kijken en anders dichten. Mensen, dieren zoals die panter en dingen moeten eerst intensief, stil en aandachtig worden waargenomen. Pas dan kan de essentie worden ervaren en in een gedicht verwoord.

Na productieve jaren in Frankrijk maar ook in Italië en Zwitserland komt Rilkes einde vroeg. Op 51-jarige leeftijd, eind 1926 in een sanatorium bij het Zwitserse Lausanne. Acute leukemie. Op zijn graf staat het volgende gedicht, niet voor niets werd hij wel de rozendichter genoemd:

O roos, louter tegenspraak, verlangen
niemands slaap te zijn onder zoveel
oogleden.

Tot slot dan over dat misschien wel grootste raadsel van het leven, van ons en Rilkes leven: God en diens aanwezigheid

Vanuit de religieuze gevoelsstroom die hem in Rusland overvalt, schrijft Rilke zijn beroemde Stundenbuch, zijn Getijdenboek. Geen gebeden, maar gedichten die cirkelen rond het geheim dat Rilke God noemt.

Rilke leerde in Rusland de sfeer van heiligheid kennen die Russisch orthodoxe kerken ademen. Centraal in die kerken staat de rijkversierde iconenwand, de iconostase. En die iconenwand zegt iets over God. De wand onttrekt de heilige altaarruimte aan het oog van de gelovige. Op die manier staat de wand voor de ontoegankelijkheid van het heilige, voor de verborgenheid van God. En tegelijk toont die wand een overdaad aan heiligenbeelden waarmee iets van het heilige in beeld wordt gebracht, in beelden gevangen.

Onthullen en verhullen. Reiken naar en toch nooit volledig omvat houden, zo verwoordt Rilke de relatie tussen mens en God. God is nabij, maar nooit voorhanden. Wie God in handen denkt te hebben heeft God juist uit handen gegeven. God is de Komende, het op aanbreken staande nieuwe begin.

Dat schrijft Rilke ten slotte in een van zijn beroemde brieven aan de jonge dichter Franz Xaver Kappus. Vlak voor Kerst in het jaar 1903 vertrouwt Kappus Rilke toe dat hij denkt de God van zijn jeugd te zijn kwijt geraakt. Rilke antwoordt dan indringend: was die God wel de echte God? Want hoe zou je de echte God ooit kwijt kunnen raken? (vertaling: Duquesnoy)

Waarom denkt u niet dat God degene is die komen zal? Die al in der eeuwigheid komende is, de toekomstige, de langverbeide vrucht aan een boom waarvan wij de bladeren zijn?

Wat weerhoudt u ervan Gods geboorte te verleggen naar toekomstige tijden en uw leven te leven als een smartelijke en mooie dag in de geschiedenis van een grote zwangerschap? Ziet u dan niet dat alles wat er gebeurt steeds weer een begin is, en zou dat niet Gods begin kunnen zijn aangezien beginnen op zichzelf altijd zo mooi is.

Als God de meest volmaakte is, moet er aan God dan niet iets geringers zijn voorafgegaan om een keuze te kunnen maken uit de rijkdom en overvloed? Moet God niet de laatste zijn, om in zichzelf alles te omvatten. Welke zin zouden wij hebben als God naar wie wij verlangen er al geweest zou zijn.

God als de nog komende, als het nieuwe begin, die gedachte, dat verlangen geeft Rilke als een echte spirituele leraar mee aan zijn leerling Kappus.

Want inderdaad, men kan nooit weten of en hoe God in of tussen ons mensen, in de natuur, in de wereld aanwezig is en tevoorschijn komt. Of God niet toch in een verhaal aanwezig is, voor het werkelijk helemaal ten einde is. Want ook al zouden nog maar twee woorden ontbreken, ja, zelfs wanneer alleen nog maar de pauze achter het laatste woord van het verhaal niet voorbij is, dan nog kan God altijd nog komen…. Amen

Koen Holtzapffel

Literatuur:
Rilke Levensinzicht; Oegema Rilke en de Wijsheid; Creyghton in Dominicus